

ראשונים ואחרונים

מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן

עורכים: יוסף הקר • בי"ז קדר • יוסף קפלן

ראשונים ואחרונים

מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן

ראשונים ואחרונים

מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן

עורכים

יוסף הקר, ב"ז קדר, יוסף קפלן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

מרכזת הספר: מעין אבינרי־רבהון
עריכה לשונית: רננה גרינוולד
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאומנויות

The Charles Wolfson Research Fund
המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים

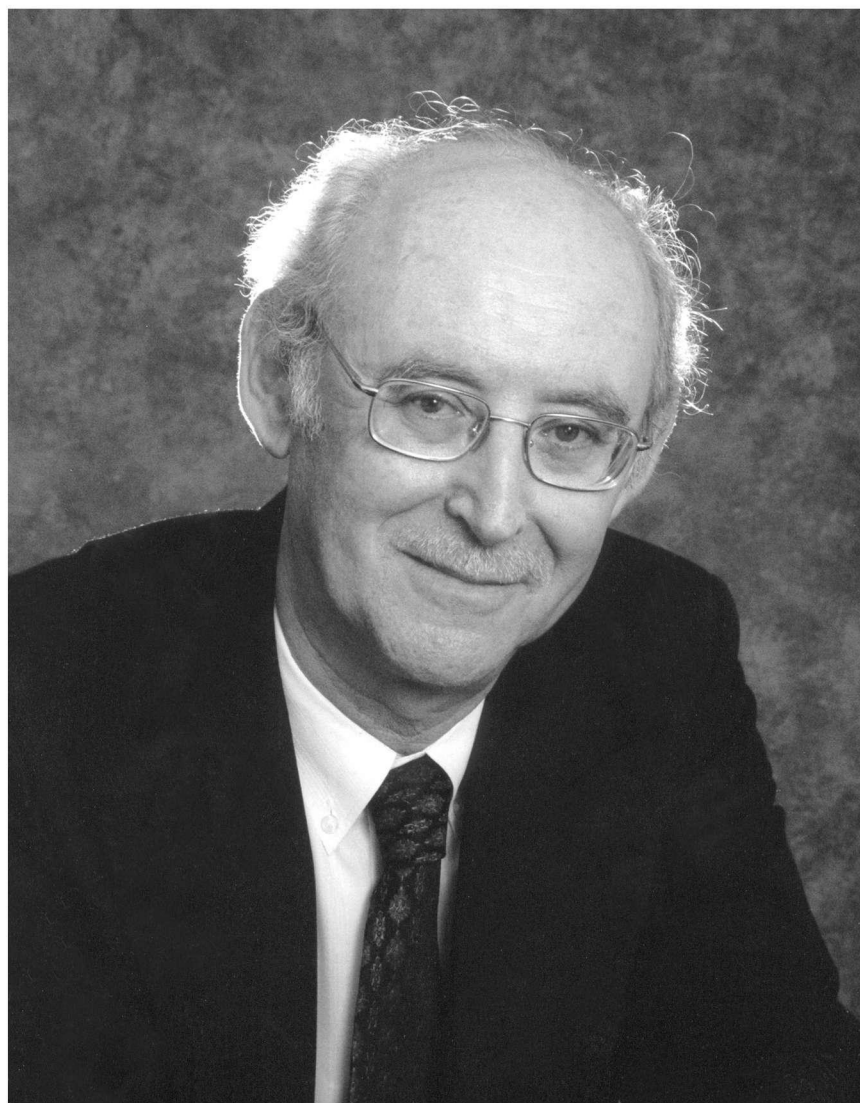
על העטיפה: איור מתוך מחזור וורמס, דף 1 ע"ב
באדיבות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים

© כל הזכויות לתמונה שבעמוד הבא שמורות לדן פורגס

מסת"ב 2-265-227-965-978

מספר קטלוגי 185-589

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תש"ע
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

9	הקדמה
	דוד ברגר המשיחיות הספרדית והמשיחיות האשכנזית בימי הביניים:
11	בחירת המחלוקת ההיסטוריוגרפית
29	ג'רמי כהן בעקבות האנטי־כריסטוס וקשריו היהודיים
	מנחם בן־ששון זיכרון ושכחה של שמדות: על קידוש השם בארצות
47	הנצרות ובארצות האסלאם בימי הביניים המוקדמים
	חגי בן־שמאי על 'מִדּוֹן', עורך ספרי המקרא, בפרשנות המקרא
73	הערבית־היהודית
111	ב"ז קדר מפת ארץ כנען שצייר רש"י ורקעה הכרטוגרפי
129	שמחה עמנואל מפירושיהם של נכדי רש"י לאסתר ולקהלת
	ראובן בונפיל זכות הצעקה: הערה על מוסד עיכוב התפילה בימי
145	הביניים
157	מרדכי עקיבא פרידמן האישה וסחר הודו
	אפרים קנרפוגל 'דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה': אמירת
187	הפסוקים שבתפילה ומידת האוריינות באשכנז ובספרד בימי הביניים
213	אפרים שהם־שטיינר על צרעת נעמן וריפויה: בין מזרח למערב
	משה אידל פיוט לא ידוע ליום הכיפורים לר' נחמיה בן שלמה
237	הנביא
263	יוסף הקר ה'מדרש' הספרדי – ספרייה ציבורית יהודית
	דב ספטימוס אידאולוגיה לשונית והגמוניה תרבותית: תשובה לר'
293	שמואל די מדינה, מקורותיה והשלכותיה

309	אברהם דוד	בין אשכנז למזרח במאה השש עשרה: יהודי אשכנז בארץ ישראל ובמצרים לאורה של הגניזה הקהירית
329	יעקב שמואל שפיגל	חילופי בגדים בין גברים לנשים במועדים מיוחדים
353	יוסף קפלן	'המצווה הראשונה והיותר עיקרית' – ברית המילה בעולמם של האנוסים שחזרו ליהדות בעת החדשה המוקדמת
391	תמר שלמון-מאק	דילמות של אלמנות בראשית העת החדשה: בין נאמנות לילדים ולזכר העבר לבין התקווה לחיי משפחה חדשים
427	אברהם גרוסמן	רשימת פרסומים
439	מפתח	
455	רשימת המשתתפים בקובץ	

הקדמה

עם פרישתו של פרופ' אברהם גרוסמן מן ההוראה בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, יזמו חבריו ותלמידיו את הוצאתו לאור של קובץ מחקרים בתולדות ישראל בימי הביניים ובראשית העת החדשה לכבודו.

אברהם גרוסמן הוא מחשובי ההיסטוריונים של תולדות עם ישראל וחוקרי מדעי היהדות בימינו. מחקריו וספריו בתחום תולדות היהודים וספרותם בימי הביניים הפכו לנכסי צאן ברזל של ההיסטוריוגרפיה של התקופה. שני ספריו המונומנטליים: 'חכמי אשכנז הראשונים' ו'חכמי צרפת הראשונים' משרטטים תמונה רחבה, מפורטת ומעמיקה של מרכזי התורה הגדולים באשכנז ובצרפת, מן המאה העשירית ועד למאה השלוש עשרה. בתקופה זו הונחו היסודות של היצירה הרבנית באירופה הנוצרית, ובחיבורים אלה מיפה אברהם גרוסמן את תולדותיהם ואת עולמם הרוחני של גדולי היוצרים היהודים שפעלו באירופה תחת השלטון הנוצרי. חיבורים אלה הפכו לספרי יסוד שכל מחקר עתידי על היצירה ההלכתית והפרשנית בתקופה זו חייב להיסמך עליהם. מחקריו חובקים את מגוון הסוגיות של היצירה היהודית ומאירים היבטים וצדדים עיוניים שלה, בתחומי הפרשנות, המשפט, הליטורגיה והספרות. ספרו הגדול ופורץ הדרך: 'חסידות ומורדות – נשים יהודיות באירופה בימי הביניים', הוא חיבור מופת בהיקפו ובטווח ראייתו ההיסטורית. חיבור זה, הבוחן את מקומה ומעמדה של האישה היהודייה בימי הביניים, את הדימויים שנוצרו סביבה ואת הגישות של חכמים ובעלי הלכה כלפיה, הוא הישג מחקרי ממדרגה ראשונה הממלא חלל בחקר התקופה ומניח תשתית מבוססת לחקר המגדר בחברה היהודית של ימי הביניים.

אברהם גרוסמן הוא בר הכי בעולם היהודי של אירופה הנוצרית ובעולם היהודי בארצות האסלאם כאחת. שליטתו בלשונות, בכתבים ובמחקרים על היהודים בארצות אלה אפשרה לו לחקור באותה מיומנות חברות יהודיות מגוונות ולתרום תרומות חשובות גם בחקר יהודי ארצות האסלאם – מעמדם, ארגונם ומוסדותיהם. גרוסמן הטביע חותם עמוק על תחומים רבים של חקר מדעי היהדות. מחקריו שופכים אור חדש על הארגון העצמי של היהודים בימי הביניים, על דרכי הלימוד והחינוך, על היצירה הספרותית לענפיה, על מעמדם המדיני והמשפטי של היהודים במזרח ובמערב ועל דמות החברה היהודית והאליטות שלה. לא פחות מכך בולטת בעבודותיו הכרה מעמיקה של המחקרים על אודות החברה הלא-יהודית שהיהודים פעלו במסגרתה, ומחקרים אלה חוזרים ומפרים את מחקריו־שלו.

הקדמה

קובץ מחקרים זה, המוגש לאברהם גרוסמן בידי חבריו ותלמידיו לרגל פרישתו מן ההוראה, משקף את רבגוניותו ואת רוחב דעתו. לפנינו מזרח ומערב בימי הביניים ומה שביניהם. מקצת המאמרים פורסים ביריעה רחבה סוגיה מרכזית בהווה היהודית הקיומית והאידאית ובודקים אותה לאורך זמן, ומקצתם מוקדשים לנושאים ולתופעות ממוקדות בזמן ובמקום. אלה כן אלה משקפים את חיי היהודים ואת יצירתם בימי הביניים ובראשית העת החדשה, ונוגעים במכלול העשיר של הקיום היהודי ושל האתגרים שהציבו הסביבה והמציאות בפני היהודים. בכל אלה יש זיקה וחיבור לעבודותיו ולמפעלו המחקרי של אברהם גרוסמן, שספר זה מוקדש לו בהוקרה ובתודה.

העורכים

המשיחיות הספרדית והמשיחיות האשכנזית בימי הביניים: בחירת המחלוקת ההיסטוריוגרפית

דוד ברגר

א

מאמר זה נכתב לכבודו של ידידי פרופסור אברהם גרוסמן, מגדולי החוקרים של תולדות ישראל. פרופסור גרוסמן ראוי להוקרה לא רק על סגולותיו האינטלקטואליות אלא גם על מידותיו התרומיות הידועות לשם ולתפארת. כפי שהערתי כבר לפני עשרים שנה, זכינו ללמוד מאברהם גרוסמן פרק בהבעת חילוקי דעות מתוך ענווה, חתירה לאמת לשמה, ורחישת כבוד לזולת.¹ עומד אני לבחון כאן את דעותיהם של שני היסטוריונים דגולים, אשר לשניהם משמעות מיוחדת בחיי. הראשון – גרשון כהן. כהן היה רבי המובהק בהיסטוריה – בעל מוח חריף, ידיעות רחבות, כושר הבעה מבריק ודרישות בלתי מתפשרות. שמעתי מפיו את התזה המפורסמת העומדת כאן לביקורת עוד לפני שהופיעה בדפוס. עד היום אני זוכר את תחושת ההפתעה שהיא יצרה אצלי מחמת היותה מנוגדת לאינסטינקטים המידיים שלי בכל הקשור ליחס בין רציונליזם לתנועות משיחיות, ובד בבד ליראת הכבוד שגברה אצלי ככל שהבנתי את המעוף והעומק שבהצעה.² החוקרת השנייה היא אלישבע קרליבך. קרליבך, שלמדה אצלי בראשית דרכה לקראת הישגיה המרשימים כהיסטוריון, מתחה לפני כמה שנים ביקורת חריפה על התזה הזאת. לית מאן דפליג שהנושא הוא בעל חשיבות רבה, ונראה לי שהטיעונים משני הצדדים ראויים לבחינה מדוקדקת. מאחר שאני רוחש כבוד רב גם לבעל התזה וגם למבקרת, הסיכוי שלא אכשל בלשוני גבוה מן הרגיל, אך לא למותר להביע תקווה שגם דמות דיוקנו של בעל היובל הנראית לפניי תהא בעוזרי.

כהן טען אפוא במאמרו שהניגוד בין ספרד לאשכנז בימי הביניים בנושא המשיחיות

1 ד' ברגר, 'חקר רבנות אשכנז הקדומה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 479.

2 מאמרו של כהן הופיע בדפוס ארבע פעמים: G.D. Cohen, 'Messianic Postures of Ashkenazim and Sephardim', *Leo Baeck Memorial Lecture*, 9 (1967); M. Kreutzberger (ed.), *Studies of the Leo Baeck Institute*, New York 1967, pp. 115–156; G.D. Cohen, *Studies in the Variety of Rabbinic Cultures*, Philadelphia 1991, pp. 271–298; M. Saperstein (ed.), *Essential Papers on Messianic Movements and Personalities in Jewish History*, New York 1992, pp. 202–233.

הוא ניגוד נוקב וכמעט קוטבי. בספרד אנו עדים לשיח משיחי ער בספרי פרשנים ובעלי הגות ולפעילות משיחית עממית, ואילו באשכנז אין שיח ואין שיג, אין תסיסה ואין משיחים. אקטיביזם במרכז הראשון, פסיביות בשני. כהן חותר להוכיח את נכונותן של הקביעות האלה ולהסביר את פשרן.

הוא מתבסס בניתוחו על ההנחה הרווחת שליהודי אשכנז הייתה זיקה חזקה למסורת ארץ ישראל ואילו ליהודי ספרד למסורת בבל. מתוך כך הוא פונה למרכזים של תחילת ימי הביניים ומוצא בהם סממנים ראשונים לניגוד הנדון. בתקופה הפרסית-ביזנטית ובראשית שלטון האסלאם אנו מוצאים בארץ ישראל ספרות אפוקליפטית, אך לא פעילות משיחית. בעיני כהן, ספרות זו צמחה מתוך העברת האנרגיה המשיחית מעולם המעשה לעולם הדמיון עד שאפשר לראות בה ניגוד למשיחיות פעילה. לעומת זאת, בבבל באותה תקופה צמחו תנועות בעלות צביון משיחי ויסודות אלימים ומעין צבאיים. לדעתו של כהן, ההבדל הזה בין המרכזים מוצא ביטוי במהלך כל ימי הביניים. בחינת הפעילות הישירה מגלה כתריסר דמויות משיחיות שעלו בין השנים 1065–1492, וכולן בתחום התרבות הספרדי. אמנם מצאנו תקריות של תסיסה משיחית בביזנטיון ובסיציליה, אך מדובר בתופעות חולפות ובקהילות בעלות זיקה למזרח. אשר לחישובי קץ ושיח משיחי – באשכנז אין כמעט ולא כלום. מכתב משנת 960 שנשלח מקהילה אשכנזית לגאוני ארץ ישראל בנושא המשיחיות מביע סקרנות שמקורה כפי הנראה בקריאת ספר זרובבל, והשאלה על עת הקץ מוצמדת לשאלה אחרת בענייני כשרות. הקביעה המופיעה בכרוניקה על מסעי הצלב, שהיהודים ציפו לביאת המשיח במחזור רנ"ו על יסוד הפסוק 'רנו ליעקב שמחה' (ירמיהו לא, ז), משקפת חשבון שמקורו במדרש ביזנטי מאוחר. החישובים של רש"י בפירושו לספר דניאל מדגימים חוסר להט משיחי דווקא, שהרי הניסיון לחשב את הקץ נכפה עליו מתוך חובה פרשנית, והתאריכים שהוא מציע מצביעים על גאולה האמורה להתעכב דורות שלמים. בשנים האחרונות של האלף החמישי הופיעו באשכנז נבואות על הקץ הממשמש ובא, אך מדובר בתופעה חריגה ובעלת אופי שונה לחלוטין מן החישובים השכלתניים שנעשו בספרד. כמו כן החישובים המתועדים באשכנז מיוסדים על פי רוב על גיטריות מחודשות המשקפות הלך מחשבה שונה מהלך המחשבה המצוי אצל הוגים ספרדים. ולבסוף, עליות הרבנים מצרפת לארץ ישראל במאה השלוש עשרה נובעות משיקולים שאינם קשורים ביסודם לציפייה משיחית.

נפנה אפוא לספרד מתוך האספקלריה של כהן. שם אנו עדים לחישובי קץ רבים המבוססים על פרשנות רציונליסטית לפסוקים ולמאמרי חז"ל, על טיפולוגיה היסטורית ועל עיין אסטרוולוגי, שאף הוא נחשב בימי הביניים עסק מדעי. (עמדתו של הרמב"ם בנדון הייתה חריגה גם בקרב נושאי דגלה של הפילוסופיה). העניין באחרית הימים ועת הקץ מתגלה במכתבו של חסדאי אבן שפרוט למלך הכוזרים ובכתביהם של אברהם בר

חייא, שלמה אבן גבירול ויהודה הלוי וכן בספר הקבלה של אברהם אבן דאוד, באיגרת תימן של הרמב"ם, בספר הגאולה של הרמב"ן ובכתביו הענפים של יצחק אברבנאל. כהן מקשר את חישובי הקץ ואף את צמיחתן של תנועות משיחיות להלך רוח רציונליסטי דווקא, קביעה שעוררה אצלי, כאמור, התנגדות נפשית. סוף־סוף, עמדה הקובעת ששכלתנות מחוללת פעילות הנוגדת לכאורה את השכל הישר איננה הולמת את האינסטינקטים שלנו. ואולם כהן מעמיד אותנו על ההיגיון שבטיעון. הרציונליסט הספרדי משוכנע שהבורא מנהל את עולמו ואת כל המתרחש בו לפי כללים שאפשר להבין בכוח השכל. הלמדן האשכנזי, לעומת זאת, איננו מתיימר להבין דעת עליון. הראשון מסוגל אפוא להדור לנבכי ההיסטוריה המתפתחת, ומאמציו האינטלקטואליים מביאים לידי פעילות משיחית מסוג אחר בקרב המון העם, ואילו השני נאלץ לחכות עד שיעלה רצון לפני הקדוש ברוך הוא לגאול את עמו ואת עולמו, ובלא אווירה הספוגה עניין בנושא המשיחי אף ההמון אינו נתפס לתנועות משיחיות. במקרה הטוב ביותר יצפה הלמדן האשכנזי שעניני כלות לגאולה להארה נבואית ממרום, או שיתאמץ על פי דרכו לפענח את הסודות הטמונים ברמזי המקרא.

לבסוף, כהן רואה גם את ההבדל בין ספרד לאשכנז בעניין הנכונות למות על קידוש השם על פי אותו חילוק שהוא מציג בנושא הרציונליזם והמשיחיות; יהודי ספרד נרתעים ממוות על קידוש השם משתי סיבות עיקריות. ראשית, הרציונליזם ערער את אמונתם במידה שמנעה מהם את כוחות הנפש הדרושים למסור את נפשם. שנית, אותו רציונליזם עצמו הביאם לידי שכנוע שהמשיח עומד להגיע עוד מעט ושיוכלו אפוא לחזור ליהדותם בתוך תקופה קצרה ביותר.

בקטע אחד, המופיע כמעט כלאחר יד, קבע כהן בקצרה קביעה חשובה ואף מהפכנית בתולדות ההיסטוריוגרפיה של המשיחיות: רדיפות כשהן לעצמן אינן מולידות תנועות משיחיות. גם מי שדוחה לחלוטין את עמדותיו המרכזיות של כהן חייב להכיר לו תודה על קטע קצר זה שבו הוא מונה את הרדיפות העיקריות מימי הביניים עד המאה השבע עשרה ומעיר לנו שאף לא אחת מהן הביאה לידי תנועה משיחית. אמנם יש מקום לחלוק על קביעה זו בכל הקשור לגירוש ספרד ואולי גם לגזירות ת"ה, אך ההערה העקרונית שרירה וקיימת, ודומה שאין עליה כעת עוררין.

ב

מאמרו של כהן זכה למעמד קלסי בשיח על המשיחיות היהודית בימי הביניים, אך לא נעדרו חוקרים שדחו את עמדתו. במאמרו הגדול של ישראל יובל על האיבה האשכנזית כלפי הנצרות וההשלכות שהוא מייחס לאיבה זו טען יובל שתי טענות נגד התזה של כהן. לדידו, אם לא מצאנו באשכנז תנועות משיחיות במתכונת הידועה לנו ממרכזים

אחרים, אין לראות בדבר ביטוי של פסיביות. בחברה האשכנזית, שייחסה כוח מגי לדיבור, הרי הקללות שהטילו כלפי הגויים והתפילות לנקמה השגורות בפייהם הן הן משיחיות אקטיביות. פעילות בצורת תנועות הייתה מיותרת ואולי אף עלולה הייתה להזיק. יתר על כן, ביטויי המשיחיות הספרדית במישור המחשבה והחישובים שכהן מצביע עליהם מופיעים בעיקר בספרי הגות, והרי סוג ספרותי זה כמעט שאינו קיים באשכנז.³

אך הביקורת הענפה והשיטתית נגד כהן נמתחה בהרצאתה של קרליבך בשנת תשנ"ח,⁴ והנה תמציתה:

1. כהן מדבר על 'פעילות צבאית אגרסיבית' בתנועות שצמחו בפרס במאות הראשונות של השלטון המוסלמי. אליבא דאמת, כפי שכהן עצמו הודה במאמר מאוחר יותר, התנועות הללו לא היו מאורגנות ולא היה בהן שום ממד צבאי ראוי לשמו.
2. המשיחיות לא הייתה זרה לקהילות אשכנז, ומעשי קידוש השם לא נעדרו מקהילות ספרד. מוות על קידוש השם לא נחשב בעיני יהודים בימי הביניים ביטוי של פסיביות, שהרי מקדשי השם ניסו להינצל בכל הדרכים שעמדו לרשותם.
3. כהן רואה בעמדה האשכנזית ביטוי של פסיביות רבנית אליטיסטית ואילו במשיחיות הספרדית הפעילה משיחיות 'פופולרית'. בכך כהן מתעלם מן המשיחיות השמרנית של הרבנות הספרדית החל מן הגאונים וכלה ברמב"ם ור' יעקב ששפורטש. יתר על כן, תנועות בעלות צביון משיחי התנהלו 'תכופות' באשכנז בראשות הצמרת הרבנית עצמה והפגינו אפוא אופי שחרר לתוך תוכן של קהילות שהודחו עם גדולי התורה שבקרבן, ואילו בספרד נבעו התנועות תכופות ממגזר אנטי-רבני.
4. הכללתן של התנועות שצמחו בשולי יהדות פרס במאה השביעית עם חישובי הקץ המסובכים שנולדו באווירה הרוחנית האליטיסטית של החצרנים הרציונליסטים שבאנדלוסיה תחת קורת גג אחת – 'ספרד' – מסופקת ביותר.
5. לפי כמה מחקרים שנעשו בעשורים האחרונים אשר מצביעים על מגעים תרבותיים בין אשכנז לספרד מתברר שהתמונה הרווחת של פירוד תרבותי עמוק בין המרכזים מוגזמת, וספק גדול אם יש בה כדי לספק הסבר להבדלים הנדונים.
6. חלק מרכזי של ההרצאה מוקדש לניתוח ההיסטוריוגרפיה של שתי תנועות משיחיות במאה השש עשרה בכתבי מחברים אשכנזים וספרדים:

3 י' יובל, 'הנקם והקללה, הדם והעלילה', ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 60. הקטע מופיע גם אצל: הנ"ל, שני גוים בבטן, תל אביב תש"ס, עמ' 145. עיינו גם הערה 21 למטה.

4 E. Carlebach, *Between History and Hope: Jewish Messianism in Ashkenaz and Sepharad: Third Annual Lecture of the Victor J. Selmanowitz Chair of Jewish History*, New York 1998

א. אשר למליין

קרליבך מצביעה על שלושה מקורות אשכנזיים ושלושה מקורות ספרדיים המתייחסים לתנועה זו.

בין המחברים האשכנזים, דוד גנו מאפיין את למליין כמבשר המשיח ולא כמשיח עצמו. בד בבד הוא מתאר התעוררות משיחית משמעותית באשכנז לשמע הדברים. בכרוניקה אנונימית מפראג מתחילת המאה השבע עשרה מופיעה הערה קצרה בעניין שמועה אשר נפוצה בשנת 1502 על מלך המשיח ואשר הובילה לתשובה המונית. בשלהי המאה השש עשרה כתב תלמיד של המהרש"ל שהשפעתו של למליין הגיעה לאשכנז, לאיטליה, ולארצות אחרות בעולם הנוצרי.

בקרוב הספרדים, גדליה אבן יחייא מדווח שכאשר מת למליין והמשיח לא בא, המירו יהודים רבים את דתם; יוסף הכהן קורא עליו את לשון הכתוב 'אוי'ל הנביא, משוגע איש הרוח' (הושע ט, ז) ומספר ש'נהרו אליו היהודים ויאמרו: אך נביא הוא, כי ה' שלחוהו לנגיד על עמו ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ'; יוסף סמברי, שחזר על דברי יוסף הכהן האחרונים,⁵ מעיר גם על השפעת המאורעות על פושעי ישראל, כלומר על המשומדים.

מחברים נוצרים המזכירים את התנועה רואים בה כמוזן ראה נוספת לאשליה היהודית החוזרת ונשנית באשר לזהותו של המשיח. המחברים האשכנזים מתעלמים דווקא מן השמד הכרוך בכישלונו של למליין. סוף דבר, קרליבך מסיקה ש'ההיסטוריון גרפיה של התנועה משתנה במידה רבה בהתאם לזהות המדווח'.

מלבד השאלה ההיסטוריוגרפית, קרליבך מעירה כי על אף סירובו של כהן לייחס חשיבות ללמליין ולמרות השערתו שהושפע מספרדים, כתביו, שהתפרסמו לאחר הופעת מחקרו של כהן, מלמדים שהיה נאמן לתרבות אשכנז.

ב. שלמה מלכו

מחברים אשכנזים מספרים עליו בקצרה, ובדרך כלל פוסחים על הפן המשיחי. אצל יוסל מרוסהיים הוא מופיע בתור גר צדק שגרם צרות אך גם הביא לתשובה המונית. ר' יום טוב ליפמן הלר, אגב התייחסות לציצית של מלכו, מתאר אותו כקדוש, אך לא כמי שטען שהוא המשיח. דוד גנו כותב עליו בקיצור ואינו מאזכר את עניין משיחיותו. הכרוניקה מפראג מדווחת על ציפיות משיחיות בשנת 1523 אך שמו של מלכו אינו נקוב בה.

בשני סיפורים ארוכים יותר בכתבי הספרדים המומנט המשיחי מופיע בגלוי. יוסף

5 קרליבך לא העירה על נקודה זו, אף על פי שהיא מסייעת לתזה שלה.

ראשונים ואחרונים הוא קובץ של מחקרים בתולדות ישראל בימי הביניים ובראשית העת החדשה המוגשים לפרופי אברהם גרוסמן, מחשובי ההיסטוריונים של תולדות עם ישראל וחוקרי מדעי היהדות בימינו. קובץ מחקרים זה משקף את רבגוניותו ואת רוחב דעתו של בעל היובל. לפנינו מזרח ומערב בימי הביניים ומה שביניהם. מקצת המאמרים דנים בהרחבה בסוגיה מרכזית בהווה היהודית הקיומית והאידיאית ובודקים אותה לאורך זמן, ומקצתם מוקדשים לנושאים ולתופעות ממוקדות בזמן ובמקום. אלה כן אלה משקפים את חיי היהודים ואת יצירתם בימי הביניים ובראשית העת החדשה, ונוגעים במכלול העשיר של הקיום היהודי ושל האתגרים שהציבו הסביבה והמציאות בפני היהודים.

המשתתפים בקובץ

דוד ברגר • גירמי כהן • מנחם בן־ששון • חגי בן־שמאי • ב"ז קדר
שמחה עמנואל • ראובן בונפיל • מרדכי עקיבא פרידמן • אפרים קנרפוגל
אפרים שהם־שטיינר • משה אידל • יוסף הקר • דב ספטימוס • אברהם דוד
יעקב שפיגל • יוסף קפלן • תמר שלמון־מאק

0 01850000580 7
דאנאקוד 185-580

מחיר מומלץ: 99 ₪